

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UDC 82-3.512.162 A

FƏRMAN KƏRİMZADƏNİN “XUDAFƏRİN KÖRPÜSÜ”
VƏ “ÇALDIRAN DÖYÜŞÜ” ROMANLARINDA
ŞAH İSMAYIL XARAKTERİ

Yasemin Rahmi qızı Meydan
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun
Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsi, dissertant
yaseminmeydan@gmail.com

Bu məqalə giriş, fəsil, nəticə və bibliografiyadan ibarətdir. Birinci hissədə Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman, ikinci hissədə Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” tarixi romanlarında canlandırılmış Şah İsmayıl xarakteri müzakirə olunur. Sovetlər zamanında partiya ədəbiyyatının təzyiqi ilə Azərbaycanda tarixi roman sahəsində inkişaf müşahidə olunmasa da, Ordubadi ilə başlayan bu inkişaf günümüzdə xeyli sayda tarixi romanı da bərabərində gətirmişdir. Şah İsmayıl xarakteri isə tarixi roman sahəsində ən çox üstünlük verilən xarakterlərdən biri halına gəlmişdir. Məqalədə də eyni müəllifin iki fərqli romanında yer alan Şah İsmayıl xarakteri incələnmişdir.

Açar sözlər: tarix, tarixi roman, “Xudafərin körpüsü”, “Çaldıran döyüşü”, Şah İsmayıl Xətai, Fərman Kərimzadə.

Keywords: History, Historical Novel, “Khudaferin bridge”, “Battle of Chaldiran”, Shah Ismail Khatai, Farman Karimzade.

Ключевые слова: история, исторический роман, “Худафаринский мост”, “Чалдыранская битва”, Шах Исмаил Хатаи, Фарман Каримзаде.

Giriş. Türkeş müasir tarixşünaslıq və bədii ədəbiyyat arasındakı əlaqəyə diqqət çəkərkən: “Son otuz, qırx ildə daha çox tarixçi tarixin elmdən çox ədəbiyyata daha yaxın olduğu qənaətinə gəldi” – fikrini dilə gətirmişdir. Bu fikirlər, əslində, 1960-cı illərdən sonra qüvvəyə minmiş və həm R. Barthes, həm də White tarixi mətnlərin bədii qəhrəmanlarının istər-istəməz ehtiva etdikləri qondarma elementlərini vurğulamışdılar və tarixşünaslığın bədii ədəbiyyatdan fərqli deyil, bunun bir forması olduğunu və bu formaların ədəbi qəhrəmanlara

daha çox uyğun gəldiyini söyləmişdilər. Başqa sözlə, tarix nə qədər faktlara əsaslansa da, tarixçilərin subyektiv fikirləri və tarixi hadisələrlə bağlı irəli sürdükləri iddialar çox zaman bir-birindən fərqli olur və bu da tarixin qeyri-müəyyən xarakter almasına səbəb olur. Bu subyektivlik tarixi romanla birləşdirən əsas cəhətlərdən biridir. Çünki tarixi romanlarda da yazıçı öz subyektiv düşüncələrinə və təxəyyülünə arxalanaraq ortaya tarixi şəxsiyyətlər və ya hadisələrlə əlaqəli roman çıxara bilir.

Lakin bir məqamı da unutmamaq lazımdır ki, nə qədər təxəyyül məhsulu və ya subyektiv yanaşmalar olsa da, tarixi romanlar tarixi gerçəkliklər və hadisələr haqqında fikir sahibi olmaq baxımından olduqca önəmli mövqeyə malikdir. Dünya ölkələrində tarixi roman yazarları öz ölkələrinin tarixini yazdıqları kimi Azərbaycanda da tarixi roman yazarları keçmişin səhifələrini vərəqləyərək bizi öz romanlarında keçmişə götürmək üçün faktlar və təxəyyüllərinin harmoniyası olan əsərlərini yaradırlar. Azərbaycanda bir çox tarixi şəxsiyyət və hadisələr ilə bağlı tarixi roman və tarixi roman yazarları olsa da, məqaləmizdə incələyəcəyimiz yazıçı Fərman Kərimzadə, tarixi şəxsiyyət isə Kərimzadənin "Xudafərin körpüsü" və "Çaldıran Döyüşü" romanlarında İsmayıl xarakteridir. Hər iki roman dövrün hadisələrini, Şah İsmayılın həmin dövrdəki xarakterini və həyatını öyrənmək nöqtəyi-nəzərdən olduqca qiymətli əsərlərdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman. Rusiyada 1917-ci il Bolşevik inqilabından sonra Sovet ədəbiyyatının əsasını "Partiya ədəbiyyatı" təşkil etməyə başladı [6].

İnqilabdan az sonra Sovet sisteminə daxil olan Azərbaycanda sərt rejim ideologiyası üzündən sərbəst bir mühit tapa bilmədiyi üçün ədəbiyyat kifayət qədər inkişaf edə bilmədi.

Lakin bütün əngəllərə rəğmən XX əsrin 30-cu illəri tarixi roman sahəsində Azərbaycan ədəbiyyatının baharı sayıla bilər. Belə ki, 1930-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında Məmməd Səid Ordubadi (1872-1950) ilə ilk tarixi roman nümunələrini görmək mümkündür [1].

Ölkədə tarixi roman janrının banisi kimi qəbul edilən Məmməd Səid bəyin fikrincə, yeni nəsle milli kimlik qazandırmaq və vətənpərvərlik hissi aşılamaq yalnız tarixi romanlar sayəsində mümkündür. Həqiqətən də, tarixi romanlarda tarixi şəxsiyyətlərin və hadisələrin parlaq şəkildə əksini tapa bilməsi oxucuların sözü gedən tarixi dövrü təxəyyüllərində canlandırma bilmələri və özlərini həmin dövrdə hiss edə bilmələri baxımından çox vacibdir. Tarixi hadisələri tarix kitablarından əzbərləyərək öyrənməklə müqayisə etsək, tarixi romanlardakı tarixi hadisələrin yaddaşlara həkk olunması və film səhnəsi kimi gözlərin önündə canlanması aspektindən baxsaq, tarixi romanları yadda saxlamaq və tarixi roman oxuyaraq öyrənmək daha asan və maraqlıdır. Lakin burada tarixi romanın tarixi gerçəkliklərə, həqiqətə uyğun olması da önəmli məqamlardan biridir.

Məmməd Səid Ordubadi tarixi romanları ilə Azərbaycan türklərinin qədim tarixini, etnoqrafiyasını, mədəniyyətini, adət və ənənələrini ortaya qoymağı bacarmışdı. Ordubadi milli kimlik ideyasından başlayaraq yazdığı tarixi romanlarda həm Azərbaycan xalqının həyatı, həm də xalqın düşmənlərə qarşı mübarizəsindən bəhs edirdi. Romanların tarixi gerçəklikləri özündə əks etdirməsi də türk kimliyi və tarixinin gənc nəsə doğru şəkildə ötürülməsini təmin edirdi.

Məlum olduğu kimi, rusların Qafqaza müdaxiləsi nəticəsində 1813-cü ildə Gülüstan və 1828-ci ildə Türkmənçay müqavilələri ilə Azərbaycan coğrafiyası Şimal və Güney olaraq ikiye ayrılmışdır. Ordubadi Şimali və Cənubi Azərbaycanın birləşməsi xəyalı ilə "Dumanlı Təbriz"də (1933-1948) Güney Azərbaycandakı müstəqillik mübarizəsindən bəhs edir [4]. Müəllif özü şahidi olduğu Təbriz mücahidlərinin Səttar Xanın rəhbərliyi altında apardığı mübarizəni realist tablolarla təsvir etmişdir. Buradan da gördüyümüz kimi, müəllif şahidi olduğu azadlıq mübarizəsini, tarixi hadisələri qələmə alaraq, əslində, tarix elminə də böyük xidmətlər göstərmişdir.

1950-ci illərin ortalarından Azərbaycan ədəbiyyatını yeniləmək səyləri sürətlənməyə başladı. Yazıçıların rejimin tətbiq etdiyi sosializm realizmi prinsiplərindən kənara çıxmaq cəhdləri 1960-cı illərdə Azərbaycan tarixi romanının yenidən gündəmə gəlməsinə yol açdı. Bu səylərin artdığı zamanlarda İsmail Şıxlının (1919-1995) 1968-ci ildə yazdığı "Dəli Kür" adlı əsəri tarixi romanın yenidən populyarlaşmasına zəmin yaradır. Daha sonra Fəhman Kərimzadənin müəllifi olduğu "Qanlı aşırım" (1967), tarixi romandakı estetik inkişafın vacib halqalarından biri hesab olunur. Sovet dövrünün problemlərinə bəzən birbaşa, bəzən subliminal mesajlarla diqqət çəkən yazıçıların bu əsərləri dövrlərinin, hətta günümüzün ən qiymətli əsərləri olaraq kitabxanalarda yerini almışdır.

XX əsrin sonlarına yaxın tarixi romana maraq və sevgi daha da artdı. Xüsusilə Sovet İttifaqında təzyiqliq tətbiqetmələrinin qismən zəiflədiyiyi 1980-ci illərdə bu tendensiya daha da güclənməyə davam etdi. Bu zamanlarda İsa Hüseynovun (1928-2014) "Qiyamət", Əlisa Nicatın (1936) "Mirzə Şəfi", "Qızılbaşlar", Əzizə Cəfərzadənin (1921-2003) "Bəla", "Haqqa doğru", "Gülüstandan əvvəl", "Cəlaliyyə" kimi əsərləri uğurlu əsərlər sırasında yer almışdır [2]. Bu əsərlərin hər biri dövrün problemlərinə birbaşa və ya dolaylı yolla diqqət çəkmək baxımından qiymətli xəzinədir.

Əslində 1980-ci illərdə yazılmış romanlar, 1991-ci ildə reallaşacaq Azərbaycanın müstəqilliyinə qədər milli yaddaşın canlanmasına ciddi töhfə verib. İlyas Əfəndiyevin (1914-1996) "Geriye Baxma, qoca", Elçinin "Mahmud və Məryəm", Fəhman Kərimzadənin (1937-1989) "Xudafərin Körpüsü", Mövlud Süleymanlının "Köç" kimi əsərlərində tarixi hadisələr estetik çərçivədə roman formu içərisində işlənmişdir. Romanlarda yer alan milli kimlik düşüncələri və keçmiş ilə əlaqəli yanaşmalar azadlıq, müstəqillik düşüncələrinə yeni ruh, can

verərək irəliləyən zamanlarda müstəqilliyin bərpa olunması yolunda əvəzsiz rol oynamışdır.

1980-ci illərdə Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrləri işlənsə də, Səfəvilər dönəmi və xüsusilə də Şah İsmayıl məsələsinin daha qabarıq olduğu görünür. Daha öncə də adlarını qeyd etdiyimiz kimi, Fərman Kərimzadənin "Xudafərin körpüsü" dualizmi, Elçinin "Mahmud və Məryəm", Cəfərzadənin "Bakı 1501" və Nicatın "Qızılbaşlar" əsərlərində Şah İsmayıl baş qəhrəmandır [5].

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqilliyini qazandıqdan sonra, "müstəqillik sonrası ədəbi dövr" adlandırılan illərdə, Azərbaycan alimləri daha çox milli və tarixi məsələlərə diqqət yetirdilər. Hazırda da tarixi faktlar və gerçəkliklər üzərində araşdırmalar həyata keçirilir və tarixi roman yazarları da bu faktlardan ilham alaraq tarixi roman sahəsində inkişafın təmin olunmasında əvəzsiz xidmətlər göstərirlər.

"Xudafərin körpüsü" və "Çaldıran döyüşü"ndə İsmayıl obrazı. "Xudafərin körpüsü" XV əsrin sonu ilə XVI əsrin əvvəllərində ortaya çıxan nümunəvi hadisələri izah edir. Romanın qəhrəmanı İsmayılın uşaqlıq və gəncliyinin canlandırıldığı bu əsərdə onun hökmranlıq uğrunda mübarizəsi tarixi hadisələr işığında izah olunur. İsmayılın uşaqlığının çox hissəsi əsirlikdə və gizlənmə şəraitində keçdi. Anası və iki qardaşı ilə birlikdə qalada əsirlikdə yaşayır. Anasının dediyi getmədiyi, görmədiyi yerləri xəyal edir.

Səkinə xalası İsmayılın həyatında önəmli yerə və rola sahib olan şəxslərdən biridir. Səkinə xalası İsmayılın şairlik istedadını kəşf etməsində böyük rol oynamışdır. Xalasının çaldığı sazı dinləmək İsmayıla böyük bir zövq verir. Bunun nəticəsində özü də saz çalmağı öyrənir.

Əlifbanı bir gündə öyrəndiyi üçün Səkinə xalası onu Dədə Qorqud hekayələrindəki qəhrəmanlara bənzədirdi: "Çox köhnə bir dastan var. Orada deyirlər ki, xanın bir oğlu varmış. O qədər gözəl idi ki, Ay onun ucbatından utanırdı. O bir dəfə süd əmdi, qırx gün sonra ova getdi, ata minib ox atdı ... Böyüdü və igid oldu".

Əsərin əvvəlində Şeyx Heydər və Aləmşahbəyimin kiçik oğlu olan İsmayıl yeddi yaşlı bir uşaq kimi təsvir olunursa, romanın sonunda on üç yaşını tamamlayan həmin uşaq taxta əyləşir. Yaşına görə yetkin davranışı və diqqətəlayiq zəkası onun ən qabarıq xüsusiyyətlərindəndir.

Qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə dövlətçilik ənənələrində müstəsna xidmətləri olmuş İsmayılın müsbət keyfiyyətlərinə yer verilmiş, o, bir xarakter olaraq şəxsi keyfiyyətləri üzərindən müsbət yönləri ilə incələnmişdir.

Müəllifin "Çaldıran döyüşü" romanında İsmayıl siyasət və dövlət xadimi kimi daha çox müzakirə olunan obrazdır. Onun fərasətli və tədbirli bir hökmdar olması romandakı xarakterinin başqa bir tamamlayıcı elementidir. Böyük Azərbaycan yolunda müdrik bir hökmdar kimi səyləri bu romanda uğurla təsvir edilmişdir. İsmayıl qurucusu olduğu Azərbaycanda elm, mədəniyyət, incəsənət və sivilizasiyanın inkişafı üçün çalışır. Dövrün ictimai həyatı da əsərdə uğurla

canlandırılır. İsmayılın rəhbərliyi altında Azərbaycanın qədim tarixi rəngarəng bir şəkildə nümayiş olunur.

On üç yaşlı İsmayıl taxta çıxdığı zaman daxili aləmində acı bir sevinc yaşayır. Taxta gələndə ailəsindən heç kimin bu möhtəşəm səhnəni görə bilməməsi onun sevincini istədiyi kimi yaşamağına mane olur. Daxili dünyasındakı real mühakiməsinin sonunda ailəsini kənara atır, özünü yeni bir ailənin başlanğıcı kimi dövləti quran və dövrün sahibi kimi qəbul edən lider kimi qəbul edir:

“Bu çınarı mənim babam, qüdrətli Həsən sultan əkdirib. Bu ağ gövdəli ağac Ağqoyunlulardır... Bəli, sülalədir. Amma dövrünü sürmüş sülalə. Onun başında bir neçə yarpaq qalıb... Bəs mən kiməm? Bu çınarla qohumluğum olsa da, mən onun budaqlarında bitmədim. Çınar çınarla qohum olsa da, hərəsi ayrı-ayrı bitir. Mən yeni bir sülalənin başlanğıcıyam. Hansıdır o sülalə? Şah İsmayıl sülaləsi? Yox” [3].

Taxta qalxması ilə şeyxi qədər şahın gücünə çatan İsmayıl inanc aləmində heç bir dəyişiklik etmədi və onun rahat olmasına imkan vermədi. Çünki mənəvi istəklərinə qapıldıqda ruhunun yox olacağını bilirdi. Ayıqlığının bundan sonra davam etməsi lazım olduğunu düşünürdü. Bu səbəbdən də atası kimi bir hərəmi yox idi və Taclıbəyim və Behruzə adlı sevimli arvadları ilə birlikdə yaşamağa üstünlük verirdi. Hətta arvadlarına olan güclü sevgisini şeirlərində dilə gətirirdi.

Şah İsmayılın güclü bədii ruhu vardı. Bunda uşaqlıqdan bəri yaşadıklarının da payı çoxdur. O, "Xətai" təxəllüsü ilə şeirlər də yazaraq qələm sahibi olduğunu göstərmişdir. Şeirlərini türkcə yazır, dövrün modasına boyun əymir və dili ictimaiyyət tərəfindən başa düşülməsi mümkün qədər sadədir.

İsmayıl cəsarətini yalnız döyüş meydanlarında deyil, ov səhnələrində də göstərir. Başqasını yanında aparmadan təkbaşına bir pələng ovuna çıxır. İsmayılın Hüseyin Lələ bəy və Dədə bəy kimi yaxın adamları ov sahələrinin arxasında gözləyirlər. Qarşısına çıxan pələngi asanlıqla məğlub etməyi bacarır. Pələngi bir oxla ürəyindən vurur və yerə yığırdı [7].

"Namus /həya" anlayışı da Şah İsmayılın müstəsna bir yerə sahibdir. Anası Aləmşahbəy bu duyğunun izzətini daha kiçik yaşlarında onun ruhuna saldı. Hüseyin Baykaranın səfirinin gətirdiyi rəqs edən qızı gördüyü zaman verdiyi reaksiya onun namus və həyat fikrinin bir təzahürüdür: “..Şah İsmayıl sarayında hələ belə açıq-saçıq rəqs olmamışdı, bəlkə də, heç kim görməmişdi. Gənc hökmdar qəzəbləndi. Onun qaşları çatıldı. Ətrafındakılara baxdı. Dədə bəy də, Hüseyin bəy Lələ də, Xan Məhəmməd Ustaclı da, sarayın digər əyanəşrəfi də utandıqlarından başlarını aşağı dikmişdilər” [3].

Müəllifin hər iki əsərində də xalq arasında şifahi ədəbiyyat ənənəsindən gələn bütün rəvayətlərə uyğun olaraq bütün təfərrüatları ilə Şah İsmayılın xarakterini "pozitiv" bir şəkildə canlandırıldığını söyləmək mümkündür.

Nəticə. Tarix elmi tarixi romanlarla çox yaxın bir əlaqədədir. Belə ki, tarixi romanlar tarixi hadisələr əsasında roman yazarı tərəfindən ortaya qoyulan beyin məhsuludur. Tarixi roman yazarlığı Sovet sisteminin gətirdiyi qadağalar və təzyiqlərlə əlaqədar olaraq bir müddət ərzində Azərbaycanda inkişaf etməsə də, Ordubadinin tarixi gerçəklikləri və hadisələri qələmə alması ilə öz inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Əlisa Nicat, İsmayıl Şıxlı, Əzizə Cəfərzadə və digər yazıçıların da bu istiqamətdə yazdıqları romanlar ədəbiyyatımıza öz töhfələrini vermişdir. Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” və “Çaldıran döyüşü” romanlarında da ədəbiyyatımıza öz töhfələrini verən tarixi gerçəkliklər yer almış, romanların hər ikisində Səfəvi dövlət başçısı Şah İsmayıl əsərin qəhrəman obrazı olaraq canlandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Akpınar, Y., & Ağca, F. *Çağdaş Türk Edebiyatları I. – Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2018.*
2. Əliyeva, A. *Söz xəzinədarı Əlisa Nicat. – Bakı: F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası, 2016*
3. Kərimzadə, F. *Çaldıran döyüşü. – Bakı: Kitab Klubu, 2015.*
4. Meydan, Y. *Azərbaycan Tarixi Romanlarında (Azizə Caferzadə'nin Bakı 1501 Romanında) Şah İsmail Karakteri // TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi). – Kars: TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2021, s.30-38.*
5. Morkoç, A. *Azərbaycan'ın Ünlü Yazarı Ferman Kerimzade ve "Karlı Aşırım" Adlı Tarihi Romanı Hakkında Bazı Bilgiler // Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi, 2020, s.2860-2869.*
6. *Sosyalizm 60 yılda Neler Getirdi - SSCB Üzerine Sorular ve Cevaplar. (b.t.). Bilim Yayınları.*
7. Topal, M. *Ferman Kerimzade'nin "Hudafərin köprüsü", "Karlı aşırım" ve "Çaldıran döyüşü" romanları üzerine inceleme. – Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, 2019.*

ISMAIL`S CHARACTER IN "KHUDAFERIN KORPUSU" ("KHUDAFERIN BRIDGE") AND "CHALDIRAN DOYUSHU" ("BATTLE OF CHALDIRAN") BY FERMAN KARIMZADE

Yasemin Rahmi qızı Meydan

*candidate for a degree at the Institute of Literature after Nizami
of the National Academy of Sciences of Azerbaijan*

This article consists of an introduction, chapter, conclusion, and bibliography. The first part discusses the historical novel in Azerbaijani literature, and the second part discusses Shah Ismail`s character described in Farman Karimzadeh's historical novels "Khudaferin Korpusu" and "Chaldiran Doyushu". Although there was no development in the field of historical novels in Azerbaijan during the Soviet era under the pressure of party literature, the development, which began with Ordubadi, has brought a large number of historical novels today. The character of Shah Ismail has become one of the most preferred characters in the field of historical novels. The article also examines the character of Shah Ismail in two different novels by the same author.

**ХАРАКТЕР ИСМАИЛА В ПРОИЗВЕДЕНИЕ
"ХУДАФАРИНСКИЙ МОСТ" И "ЧАЛДЫРАНСКАЯ БИТВА"
ФАРМАНА КАРИМЗАДЕ**

Ясемин Рахми кызы Мейдан

*диссертант Института литературы им. Низами
Национальной Академии Наук Азербайджана*

Статья состоит из введения, двух частей и заключения. Также добавлена библиография. В первой части исследуется жанр исторического романа в Азербайджане. Во второй части анализируется образ Шаха Исмаила в творчестве Фармана Каримзаде. Хотя жанр исторических романов в Азербайджане в советское время не развивался под давлением партийной литературы, был исторический роман, начатый М.С.Ордубади и развивавшийся по-своему. Особое место в этом смысле занимает исторический труд Ф.Каримзаде «Худафаринский мост». Образ Шаха Исмаила Хатаи - один из самых глубоких и значимых образов в произведении, и в статье анализируется образ Исмаила в двух разных произведениях автора.